

ERCIYES ÜNİVERSİTESİ

İLÂHİYAT FAKÜLTESİ
DERGİSİ

SAYI : 10

KAYSERİ - 1998

YAYIN KOMİSYONU

Prof.Dr. Cihat TUNÇ
Prof.Dr. Celal KIRCA
Prof.Dr. Harun GÜNGÖR

SAHİBİ

Prof.Dr. Ali TOKSARI

MESUL MÜDÜRÜ

Prof.Dr. Celal KIRCA

NOT: E.Ü. İlähiyat Fakültesi Dergisi yayın kuralı gereği, dergide yer alan yazılar, telif, tercüme ve kitap tanıtımı sıralamasına ve bu sıralamanın her birinde ünvanlar esas alınarak yazarların soyadlarına göre dizilmiştir.

Makalelerin İlmî Sorumluluđu Yazarlarına Aittir.

Erciyes Üniversitesi Matbaası

KAYSERİ - 1998

AZERBAJCAN'DA YAYGIN KUR'AN TERCÜMELERİ

Doç.Dr. Erdoğan PAZARBAŞI*

Azerbaycan'da bağımsızlık öncesinde genelde Kur'an'ın Rusça tercümeleri halkın elinde yaygın bir biçimde bulunmuş ve onlar Kur'an'ı anlama yönündeki ihtiyaçlarını bu tercümelerden karşılamaya çalışmışlardır. Bu dönem içinde halk, hem Kur'an'ı asıl Arapça metninden okumaya, hem de onun manalarını anlamaya karşı büyük bir özlem duymuşlardır. Müslüman halk Kur'an ile ilgisini başta Yâsîn sûresi olmak üzere onun belli sûrelerini içeren, kril alfabesiyle yazılmış Kur'an metniyle sürdürmektedir. Bu bakımdan Azerbaycan'da kril alfabesinden Yâsîn'i ezberlemiş olan pekçok insanla karşılaşabilirsiniz.

Bağımsızlık sonrasında ise, Azerî halkı Kur'an'ı kendi dilinde anlamak arzusunda olmuş ve yetiştirdikleri ilim adamları da onların bu isteklerini karşılamak üzere, yoğun bir gayret neticesinde Kur'an'ın Azerbaycan dilinde kril alfabesiyle tercümelerini yapmışlar ve ilgililer de bunun halkın eline ulaşmasını sağlamıştır. Bunun yanında Türkiye-Azerbaycan kültür ilişkileri çerçevesinde başta Türkiye Diyanet Vakfının bastırıp dağıttığı Kur'an, Kur'an-ı Kerim ve Açıklamalı Meâli olmak üzere, ülkemizde mevcut diğer Kur'an Mealleri de çeşitli vesilelerle Azerî kardeşlerimize ulaştırılmış ve istifadelerine sunulmuştur.

Azerbaycan'da özellikle bağımsızlık öncesinde Rus diliyle eğitime önem verilmesi, halk arasında Rus dilinin yaygınlık kazanmasını sağlamış ve bu nedenle de Kur'an'ın Rus dilindeki tercümeleri, müslüman halkın bu alandaki ihtiyacını karşılama durumunda olmuştur.

Biz bu çalışmamızda Azerbaycan'da Kur'an'ın yaygın olan Rusça tercümeleri ve Azerbaycan dilindeki tercümeleri üzerinde duracak ve bu konuda bazı bilgiler vereceğiz.

* Erciyes Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Öğretim Üyesi.

A. Azerbaycan'da Rus Dilinde Yaygın Kur'an Tercümeleri

Avrupa'da Kur'an-ı Kerim'in tercümesine orta asırlardan beri büyük bir ilgi gösterilmiş ve bu, günümüze gelinceye kadar da artarak devam etmiştir. Kur'an'ın 1141 yılında Latin, 1513'te İtalyan, 1616'da Alman, 1647'de Fransız, 1648'de de İngiliz dillerine tercümesi yapılmış ve bugün de anılan dillerde otuza yakın tercümesi bulunmaktadır.

Rusya'da Kur'an-ı Kerim'in tercümesine XVIII. asırda *Büyük Pyotr* 'un girişimi ile başlanmıştır. Dönemin büyük ilim ve kültür adamı olarak tanınan **P. Posnikov** 1647. yılında *Andre Du Ryer*'in yaptığı Fransızca Kur'an tercümesinden yararlanarak Kur'an'ı Rusça'ya çevirmiş ve 1716 yılında da onu Peterburg'ta yayınlamıştır. Bu tercüme asıl Kur'an metninden değil de, Ryer'nin Fransızca tercümesinden Rus diline aktarılmıştır. Ryer, Kur'an'ı Arapça metninden Fransızca'ya çeviren ilk kişidir. Onun bu tercümesinin ilk baskısı, 1647 yılında Paris'te yapılmış ve çok kısa bir süre sonra birkaç baskısı daha çıkmıştır. Onun birçok tercüme kaynaklık eden *al-Coran de Mahomet* adlı tercümesinin genelinde eksiklikler, unutulmuş yerler, bazı yer değiştirmeler ve eklemeler bulunmakta olup, ifade ve üslubu da edebî değildir. Bu tercüme 1688'de İngilizce'ye, 1698'de Flemenkçe ve Almanca'ya çevirilmiştir¹. Burada hem Fransız mütercim, hem de kendisinin çeviri hataları birleşmiş, bunun sonucu ortaya çıkan tercüme, Kur'an'ın kasdettiği manaları karşılamaktan çok çok uzak düşmüş ve bu nedenle de Posnikov'un tercümesine pek güven duyulmamıştır.

XVIII. asrın ikinci yarısında yaşamış olan büyük Rus edibi **M. İ. Veryovkin** de aynı Fransızca tercümeden istifade ederek, 1790 yılında Kur'an'ı Rus diline çevirmiştir. Tanınmış Rus şairi **A. S. Puşkin** de, kendisinin kaleme aldığı *Kur'an'a Nazire* adlı şiir silsilesini, Veryovkin'in bu tercümesine dayanarak oluşturmuştur. Bu tercümeden iki yıl sonra, yani 1792 yılında Peterburg'ta **A. V. Kolmakov**'un Kur'an tercümesi neşrolunmuştur. Bu neşir de, Kur'an-ı Kerim'in asıl metninden değil, *George Sale* tarafından doğrudan Arapça'dan yapılan İngilizce tercümeden² yararlanılarak Rusça'ya çevirilmiştir. Bu tercüme, diğerine göre biraz daha iyi olsa da, İngiliz mütercimin İslam ve Kur'an'a önyargılı yaklaşımlarından kaynaklanan yanlışlıkları aksettirme durumunda olmuştur.

1- Andre Du Ryer'in, *al-Coran de Mahomet* adlı tercümesi hakkında bilgi için bkz. Ömer Rıza Doğrul, *Kur'an Nedir*, İstanbul 1927, s. 81; Regis Blachere, *Introduction au Coran*, Paris, 1977, s. 267.

2- George Sale'nin *The Koran Commonly Called The Alcoran of Mohammed* adını taşıyan tercümesi hakkında değerlendirmeler için bkz. Hidayet Aydar, *Kur'an-ı Kerim'in Tercümesi Meselesi*, İstanbul 1996, s. 155.

Rusya'da Kur'an-ı Kerim'in Arapça ilk neşri, *II. Katerina* 'nın emri ile 1787 yılında gerçekleşmiş ve kısa bir zaman içinde, yani 1798'e kadar beş defa baskısı yapılmıştır. *Katerina*, siyâsî bir kıvraklıkla Rus topraklarında yaşayan müslümanları Osmanlılara karşı kendi safına çekmek için kendi adına, üzerine adını da yazdırdığı Kur'an nüshalarını bastırıp dağıtıyordu. Böylece müslümanların, inanç, kültür ve etnik yönden bağlarının bulunduğu Osmanlı ile bağları kesilecek ve artık onları unutarak Rusya için problem oluşturmayacaklardı.

XIX. asrın ikinci yarısında **K. Nikolayev**'in yine orjinalinden, Kur'an metninden değil de, *A. B. Biberstein* ve *Kazimirski* 'nin Fransız diline yaptığı tercümeden Rusça'ya çevirdiği Kur'an, birkaç defa; 1864, 1865, 1876, 1880 ve 1901 yıllarında Moskova'da neşrolunmuştur.

Bütün bu tercümelemler, Kur'an'ın gerçek anlamlarına inmekten çok, olayların içine girmeyip, dışardan bir gözlemcinin bilgilendirmesi biçiminde olup, hiçbir ilmi değere sahip değillerdi. Çünkü Rus dilindeki bu tercümelemler, konunun uzmanları tarafından ve Kur'an'ın Arapça aslından değil, Avrupa dillerindeki tercümelemlerinden ve çok da tanınmayan mütercimlemler tarafından yapılmıştı. Bütün bu olumsuzluklara rağmen, onlar Rus okuyucuların, müslümanların temel dînî kitabı ile tanışmalarında önemli ve etkili bir rol oynamışlardı. Bu tercümelemler, o zamanlar Kur'an hakkındaki yanlış düşüncelerin ortadan kalkmasını sağlamış ve bunun yanında da şark müslüman toplumlarının yaşantısı, dünya görüşü, kültür ve medeniyetleri hakkında da olumlu düşüncelerini okuyucularına ulaştırmışlardır.

Kur'an-ı Kerim, Arapça aslından Rus diline ilkönce, uzun yıllar İstanbul'da Rus konsoloslu olarak çalışan ve bu devreyi İslam'ı öğrenme yolunda çok iyi değerlendiren General **D. N. Boguslavski** tarafından 1871 yılında tercüme edilmiş, ancak bu basılamamış ve el yazması şeklinde kalmıştır. Bu tercüme, XIX. asırda Osmanlı dönemindeki mevcut tefsirlere başvurularak yapılmıştır. Daha sonra ise, tanınmış Rus müsteşriki ve misyoneri **G. S. Sablukov**, Kur'an'ı orjinal metninden tercüme ederek 1878 yılında yayınlamıştır. Sablukov'un bu tercümesi, Kur'an'ın Arapça metni ile birlikte 1894 ve 1907 yıllarında iki defa neşredilmiş ve kısa bir süre içinde de, ilim dünyasında tanınmıştır. *V. Belyayev* ve *P. Gryazneviç* 'in **İ. Y. Kraçkovski**'nin Rus diline yaptığı Kur'an tercümesinin 1963 yılında Moskova'da yapılan birinci neşrine yazdıkları önsözde, yukarıdaki tercümelemlerden herbirinin ayrıcalıkları gösterilmiş ve bilimsel değeri ortaya konmuştur³.

3- İgnatıy Yulionoviç Kraçkovski, **Koran**, Belyayev ve P. Gryazneviç'in bu tercümelemlere yazdıkları önsöz, Moskova 1991, s. I-III; Vasım Memmedaliyev'in, Ziyâ Bünyadov'la

Kur'an'ın Rusça tercümeleri hakkında bu genel bilgileri verdikten sonra şimdi de Azerbaycan'da yaygın olarak gördüğümüz, haklarında yukarda kısaca bilgi de sunduğumuz Rusça iki tercüme üzerinde durmak istiyoruz.

1. G. S. SABLUKOV, Koran, Kahire 1993.

Tanınmış Rus şarkiyatçısı G.S. Sablukov, Kur'an'ı Arapça metninden tercüme ederek 1878 yılında Kazan'da yayınlamıştır. Onun bu tercümesi, Kur'an'ın Arapça metni ile birlikte 1894 ve 1907 yıllarında iki defa neşredilmiş ve kısa bir süre içinde de, Kafkasya müslümanları arasında yaygın bir şekilde okunmaya başlanmıştır. Sablukov'ın bu çalışması, Kur'an'ın Rusça en iyi tercümeleri arasında yer almaktadır. Komünistler bir zaman bu tercümeyi toplattırıp, yaktırmış ve evinde bu nüshadan bulunan kimseleri de ömür boyu, hapis cezasına çarptırmışlardı. Kahire'de "İslâmî Araştırmalar Merkezi", içlerinde müslüman Rus dilcilerinin de bulunduğu âlimlerden seçkin bir grubu bir araya getirerek bu tercümeyi inceletmişler, bu komisyon, asıl Kur'an metnindeki yanlışlıkları düzeltmek için altı aydan uzun bir süre çalışmıştır. Onlar bu nüshadaki Arapça metnin ilk incelenmesinde otuzdan fazla yanlış tesbit etmişler, sonraki tetkiklerde ise, bu yanlışlıkların sayısı daha da artmıştır. Bunları şu şekilde sıralayabiliriz:

1. Arapça metnin yazımında esas alınması gereken Resm-i Osmânî yerine genelde sıradan Rus imlâsına uyulmuştur.

2. Bazı durumlarda Resm-i Osmânî gözetilse de, bu konuda gereken titizlik gösterilmediği için, yine de bazı yanlışları göze çarpmaktadır. Örneğin "İsrâîl" sözcüğü, "İsrâîl" biçiminde yazılmıştır. Bunun benzeri daha başka hatalar da mevcuttur.

3. Nüshada kiraatla ilgili bilinen birtakım işaretler bulunmamaktadır.

4. Ayet numaralarında da yanlışlıklar yapılmıştır.

5. Fihrist karışıklık ve yanlışlıklarla doludur. Burada bir düzeltilme işlemi yapılmış ve sürelerin de adları konulmuştur.

Komisyon, Sablukov'un tercümesinde, Arapça metne uygun olmaksızın âyetlerin numaralandırılması ve gruplara ayrılmasını bir kusur olarak görmektedir. Örneğin, Nisâ sûresinin âyet sayısı 176 iken, Rusça metinde 175, Tevbe sûresinin âyet sayısı 129 iken, Rusça metinde 130 olarak

yaptığı Kur'an'ın Azerbaycan diline tercümesine yazdığı önsöz, s. XXVI-XXVII, Bakü 1992.

gösterilmiştir. Mütercim Yûnus sûresinin yedinci âyetini tercüme etmeyi de unutmıştır⁴. Anılan komisyonun bu kadar mesai harcıyıp da, tercümede tesbit ettikleri yanlışlıkları giderme yoluna gitmemesini de çok ilginç bulmaktayız. Bütün bunlara rağmen bu tercüme, eski Sovyetler Birliği ülkelerindeki müslüman toplulukların Kur'an'ı tanınması, okunması ve anlaması bakımından büyük bir eksikliği gidermiştir.

V. Belyayev ve P. Gryazneviç' in İ. Y. Kraçkovski'nin Rus diline yaptığı Kur'an tercümesinin 1963 yılında Moskova'da yapılan birinci neşrine yazdıkları önsözde, bu tercümenin özellikleri hakkında bilgi vermiş, Sablukov'un tercümesini ayrıntılı bir biçimde tenkit etmiş ve bilimsel değerini ortaya koymaya çalışmışlardır. Onlar bu konuda özetle şöyle demektedir:

Rusya'da zamanla şarkiyatçılığın gelişmesiyle, Sablukov'un tercümesindeki anlam uyuşmazlıkları da açık bir biçimde görülmeye başlanmıştı. Özellikle de bir Arap dili uzmanı için bu tercümenin pek çok yanlışlıkları rahatlıkla görülebiliyordu. Arap dilini bilmeyen bir kişi için de bu, anlaşılması çok zor bir tercüme durumundaydı. Sablukov'un, D. N. Boguslavski'nin, aynı şekilde XIX. ve XX. asırların başlarında Avrupa'da yapılan tercümelerin en önemli sorunu, mütercimlerin sistematik olarak müslüman müfessirlerin eserlerinden yararlanmaya sıkça müracaat etmeleriydi. Bu yüzden aynı yaklaşımı sergileyen Sablukov'un tercümesi de, Kur'an'ın asıl manasını yansıtmaktan çok uzaktı. Çünkü o, Tatar müslümanları arasında oldukça yayılmış fikirlerden kendi tercümesinde istifade etmiştir. Bundan başka, onun tercümesinde hristiyan edebiyatına mahsus Kitab-ı Mukaddes'ler ve İnciller'in Rus dilindeki tercümelerinden seçmeler de bulunmaktadır. Bu nedenlerden dolayıdır ki, İ. Y. Kraçkovski, Sablukov'un bu tercümesinin yerine yeni ve doğrusunun geçirilmesini önceden beri düşünmüş ve bu amaçla 1921 yılında başladığı Kur'an tercümesi çalışmalarını da 1930'da tamamlamaya muvaffak olmuştu. Bolşevik ihtilalinden sonra uzunca bir süre Rusça Kur'an tercümesi yapılamamış ve bu dönemde ilk yayınlanan tercüme de 1963 yılında Kraçkovski'nin yaptığı tercüme olmuştur⁵.

4- Ahmed Râif, Sablukov'un düzeltilmiş nüshası ve Kur'an'ın Rusça tercümesi üzerine yazdığı önsözde yukarıdaki bilgileri vermektedir (bkz. Sablukov, Kahire 1993, **Koran**, I-IV).

5- Belyayev, Gryazneviç, 1-3; bkz. Baymirza Hayit, "Sovyetler Birliğinde İslam Araştırmalarının Temayülleri", Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi, sayı 41, İstanbul 1986, s. 183.

2. İgnatij Yulionoviç KRAÇKOVSKİ, KORAN, Moskova 1991.

Kur'an'ın Rusça çevirilerinin en mükemmeli, **Kraçkovski'nin** tercümesi sayılır. Onun Kur'an hakkındaki çalışmaları 1915 ve 1916 yıllarında olmuştur. O, Avrupalı mütercimler tarafından çoğu vakit doğru bir şekilde anlaşılmayan "*en-Necm*" kelimesinin manası hakkında da bir makale yazmıştır⁶. Tanınmış şark araştırmacısı, büyük âlim Kraçkovski, tam olarak bu necîp işe 1921 yılında Leningrat Üniversitesi'nin öğrencilerine Kur'an'la ilgili özel dersler verirken başlamış ve bu çalışmasını da 1930 yılında tamamlamıştır. Kraçkovski, herhalde sonraları üzerinde yeniden çalışırım düşüncesiyle sağlığında bu tercümesini bastırmamıştır. Fakat ömrü buna vefa etmediğinden tanınmış âlim, bu işi yerine getirememiş, aynı tercüme onun hayat yoldaşı ve kadirbilen öğrencileri tarafından basıma hazırlanıp, 1963 yılında Moskova'da basılmıştır. Bu tercüme, gördüğü ilgi nedeniyle ikinci defa yine aynı yerde neşredilmiştir.

Kraçkovski, Kur'an'ı Rus diline tercüme ederken, harfî tercüme yöntemini benimsemiş ve bunu büyük ölçüde de gerçekleştirmiştir. Ancak üzüntüyle belirtmek gerekir ki, o, tercüme ederken aşırı ölçüde harfî tercümeyle meyletmış ve bunun sonucu da birçok âyetin manası, okuyucu için karanlık kalmış ve maksadın neden ibaret olduğu anlaşılmaz olmuştur⁷.

Kur'an-ı Kerim'in Kraçkovski tarafından yapılan tercümesi, öncekilere göre yeni esaslar üzerine kurulmaktadır. Avrupalı mütercimler gibi Ruslar da müslüman Kur'an yorumcularının geleneksel anlayışlarına çok bağlı kalmışlardır. Buna *F. Louis Maracci'nin* 1698 yılındaki Latince tercümesi, daha sonraları ise, Avrupalı mütercimlerin ve *Sablukov'un* tercümesi güzel bir örnek oluşturur⁸.

Kraçkovski'nin tercümesinin başlıca özelliği, onun Kur'an'a yaklaşım tarzında odaklanmaktadır. O, Kur'an'ı Arap edebiyatının birinci büyük yazılı âbidesi olarak görmüş ve bu dilin edebî inceliklerine önem vererek tercümesini oluşturmaya çalışmıştır. Onun önüne koyduğu hedef, Kur'an'ın uygun edebî tercümesini hazırlamak, metnin Hz. Muhammed döneminde mevcut olan anlamını vermek, İslâmî ilimlerin ortaya koyduğu ve geliştirdiği önemli sonuçlardan yararlanarak, onu geleneksel anlayışlardan kurtarmaktır. Kur'an-ı Kerim'in böyle bir tercümesi, o devre göre bir yenilik olup, onun

6- Belyayev, Gryazneviç, 3.

7- Memmedaliyev, XXVII.

8- F. Louis Maracci'nin tercümesi hakkında bilgi için bkz. Blachere, Introduction au Coran, 268.

tercümesini Rus ve Batı Avrupa tercümelerinden ayıran, onun gerçekleştirdiği bu büyük ilmî başarısıydı.

Kraçkovski'nin bu tercümesi, hernekadar tam, yetkin ve bitmiş tercüme olmasa da, belirli bir ilmî öneme sahiptir ve Sablukov'un tercümesinden daha mükemmeldir. Tercüme neşre hazırlanırken, Arapça aslı ile mukayese olunmuş ve tercümedeki küçük yanlışlıklar düzeltilmiştir. Genellikle tercümenin metni, müellifin hazırladığı gibi kalmıştır. Bu tercümede kolayca anlaşılabilen kısımlar olduğu gibi bırakılmış, müellif tarafından kısaltılmış olarak verilen sözler, tamamlanarak verilmiştir. İncil'de gösterilen adların Arap diline tercümesi, kitabın düzenleyicisi ve redaktörünce aynen korunmuştur. Çünkü Kraçkovski, bu adları iki şekilde de kullanmıştır. Örneğin, Moisey'in yerine Mûsâ, Aaron'un yerine Harun v.b gibi. Bütün bibliyografik göstericiler, kitabın arkasında alfabe sırasına göre açıklanmıştır ki, burada 300'den fazla ad bulunmaktadır.

Tercümeyle ilave olarak verilen bilgiler ise şunlardır:

1. Kur'an-ı Kerim tercümelerinden elyazması biçiminde olanlarının 1921'den 1930 yılına kadarki kronolojik sıralaması.
2. Tercümede kullanılan materyallerin neler olduğu.
3. 1915'ten 1949 yılına kadar Kraçkovski'nin verdiği kurslar.
4. Üniversite'de Kur'an-ı Kerim hakkında verilen kursların kısa tedris programı.
5. Kur'an-ı Kerim sûrelerini Kraçkovski'nin işleyiş sırası

Ek olarak verilen bütün materyaller, Kraçkovski'nin Kur'an-ı Kerim'i edebî bir âbide olarak değerlendirdiğini gösteren malumatları içermektedir. Tercüme ve açıklamaların metni Kraçkovski ve Gryazneviç tarafından hazırlanmıştır⁹.

B. Azerbaycan Dilinde Yaygın Kur'an Tercümeleri

Kur'an-ı Kerim eskiden beri Türk ve Fars dillerine tercüme edilmiştir. Kur'an'ın çevrildiği en eski diller de bunlar olmuş ve Kur'an baştan sona ilk defa Farsça'ya, sonra da Türkçe'ye çevrilmiştir. Türk tarih araştırmaları, Türklerin ilk dönemlerden itibaren girdikleri dinlerin kutsal kitaplarını kendi dillerine tercüme ettiklerini veya ettirdiklerini göstermektedir¹⁰. Onlar, Kur'an'ı kendi diliyle okumanın yanında anlam ve içerik yönüyle de öğrenme

9- Bkz. Belyayev, Gryazneviç, 5.

10- M. Fuad Köprülü, *Türk Edebiyatı Tarihi*, İstanbul 1981, s. 38-39.

gereğini duymuşlar ve bu düşünceyle de kutsal kitaplarını kendi dillerine çevirme girişiminde bulunmuşlardır. Buna göre onların İslam dinine girişlerinden yaklaşık bir asır sonra Kur'an'ı Türkçe'ye çevirdiklerini görmekteyiz. Türkçe ilk Kur'an tercümelerinin X-XI. asırlara rastladığı söylenmektedir. Bu dönemlerde Türkler, Uygur alfabesini kullanmaktaydılar. Daha sonraları Türklerin Arap ve Latin alfabelerini kullandıkları da bilinmektedir. Onlar, bu üç ayrı alfabeyle de Kur'an'ı tercüme etmişler ve özellikle de son ikisiyle yapılmış pekçok Kur'an tercümesi ortaya koymuşlardır¹¹.

Kur'an'ın ilim âleminde bilinen ilk tercümesi XI. yüzyıla kadar uzanmaktadır. Çağatay lehçesinde olduğu sanılan bu çevirinin bir nüshası Leningrat'taki Rusya İlimler Akademisi Şarkiyat Enstitüsünün kütüphanesi yazma eserler bölümünde bulunmaktadır ki, bu nüsha tarihsiz ve müstensihî belli değildir¹². Diğer bir nüshasının da Manchester'deki Rylands kütüphanesinde bulunduğu belirtilmektedir. Allah kelamının Oğuz lehçesindeki eksik bir tercümesi Britanya müzesinde, 1333 yılında aynı lehçede Şiraz'da yazılmış bir başka nüshası ise, Türk ve İslam eserleri müzesi 73 numarada kayıtlı bulunmakta olup, müstensihî Şiraz'lı Muhammed b. el-Hac Devletşah'tır¹³.

Giriş niteliğinde verdiğimiz bu genel bilgilerden sonra, şimdi de Azerbaycan dilinde kril alfabesiyle yazılmış Kur'an'ın tercüme ve tefsirleri üzerinde durarak, bunların gerekli tanıtım ve değerlendirmelerini yapmaya çalışacağız.

1. Mir Muhammed Kerim Ağa, Keşfu'l-Hakâyık an Nüketi'l-Ayâti ve'd-Dekâik, Bakü 1904-1906.

Kur'an-ı Kerim'in Azerbaycan diline tercümesine orta asırlarda başlanmış, fakat üzüntüyle belirtelim ki bu tercüme, elyazması şeklinde kalıp neşredilememiştir. Kur'an'ın Azerbaycan dilinde *Keşfu'l-Hakâyık an Nüketi'l-Ayâti ve'd-Dekâik* adı altında basılmış ilk tercüme ve tefsiri Bakü Kadısı Mir Muhammed Kerim Ağa'ya âittir. Corci Zeydan'ın birçok eserini Azerbaycan diline çeviren Mir Muhammed Kerim Ağa'nın bu tercüme-efsiri, üç cildten oluşmaktadır. Eser Kaspi gazetesinin Buhâriyye matbaasında

11- Bkz. Aydar, 99-102.

12- Z. Velidi Toğan, *Kur'an ve Türkler*, İstanbul 1971, s. 20.

13- Bkz. Memmedaliyev, XXV; Daha fazla bilgi için bkz. Abdülkadir İnan, *Kur'an-ı Kerim'in Türkçe Tercümeleri Üzerine Bir İnceleme*, Ankara 1961, s. 11-12.

basılmıştır. Birinci ve ikinci cild 1904, üçüncü cild ise, 1906 yılında neşrolunmuştur¹⁴.

Mir Muhammed Kerim Ağa'nın bu tercüme-tefsiri çok kıymetli bir eser olup, hem de sözün gerçek anlamında önemli ve güzel incelemedir. Arap alfabesiyle basılmış olan bu eserde, Kur'an'ın klasik tefsir tarihinin önemli tefsirleri arasında yeralan eserlerden ustalıklı bir biçimde istifade edilmiş ve bunlar Azerbaycan diline en isabetli karşılıklarıyla aktarılmıştır. Fakat kullanılan dili anlamada Arapça-Farsça kelime ve terkiplerin çok olması nedeniyle günümüz Azerbaycan okuyucusu zorlanmaktadır.

2. Muhammed Hasan Mevlâzâde Şekevî, Kitâbu'l-Beyân fî Tefsîri'l-Kur'an, Bakü 1989.

Zakafkasya/Azerbaycan, Gürcistan ve Ermenistan müslümanları şeyhulislamı Muhammed Hasan Mevlâzâde Şekevî'nin Kitâbu'l-Beyân fî Tefsîri'l-Kur'an adlı eseri ilkönce 1908 yılında Tiflis'teki Gayret matbaasında Arap alfabesiyle iki cild halinde basılmıştır. Kur'an'ın bu tercüme ve tefsiri de, öz ilmî ağırlığı ve dakikliği ile dikkatimizi çekmektedir. O, orjinal bir yol izleyerek Kur'an âyetlerinin asıl tercümesini tırnak içinde, tefsirini ise tırnakların dışında vermektedir.

Şekevî'nin bu tercüme-tefsiri yalnızca Zakafkasya müslümanlarının değil, aynı zamanda Cenûbî Azerbaycan dindarları arasında da çok okunan ve beğenilen eserlerden biridir. Bu tefsirin hicrî 1399 yılında ofset usûlü ile İran'da bastırılması da, söylenenlere canlı bir delil teşkil etmektedir. Sevindirici bir durumdur ki bu kıymetli eser, Kafkas Müslümanları İdaresinin necip teşebbüsü ile Bakü'de yeniden neşredilip, dindarlara ulaştırılmıştır.

Müellif, bu tefsirinde kütüphanesinde bulunan bazı tefsir ve fıkıh kitaplarından yararlandığını belirtmektedir:

*"Kur'an-ı Şerîfin tercümesinde nazar-ı âcizânemizde olubdur mu'teber tefsirler ve fıkıh kitabların ba'zısı: Mecmau'l-Beyân, Sâfî, Fahr-ı Râzî, Kâdî Beydâvî, Celâleyn, Ebussuud ve başkaları"*¹⁵.

14- Memmedaliyev, XXVII; ayrıca bkz. Ziya Bünyadov, Rafik Aliyev, İslam Tarih, Felsefe, İbadetler, Bakü 1994, s. 53-54.

15- Şeyhulislam Muhammed Hasan Mollazâde Şekevî, Kitâbu'l-Beyân fî Tefsîri'l-Kur'an, Bakü 1989, s. 1.

Şekevî, tefsirine yazdığı mukaddimede, Kur'an'ın bütün öğütlerin eşrefi ve kıssaların efdali olduğunu belirttikten sonra, Kur'an Arapça olduğu için Türk kardaşlar, onun zahir manalarını anlamaktan âciz, onda bulunan dînî hükümleri ve Allah'ın başka buyruklarının manasından habersiz, hernekadar âyetlerin metnini okusalar da, manalarını anlamaktan yoksun, demektedir. O, müslüman olmayan âlimlerin yaptığı Kur'an tercümelerini de yetersiz görmekte ve din kardeşlerine Kur'an'ın kolayca anlaşılması ve buyruklarının yerine getirilmesi konusunda yardımcı olmak için bu eserini kaleme aldığını ifade etmektedir¹⁶.

Mevlâzâde Şekevî, teknik açıdan eserinde aşağıdaki yolu izlemektedir:

1. Sûrenin ismi ve numarası sayfanın üst tarafında verilmektedir.
2. Besmele'den sonra, tefsiri yapılan sûrede kaç âyetin bulunduğu rakamla belirtilmektedir.
3. Bir sayfanın içinde kaç âyetin tercüme ve tefsiri yapılacaksa, sayfanın üst tarafında çerçeve içinde âyetler yazılmakta, numaraları verilmekte ve âyetler kendilerine âit sıraları ile tercüme edilmektedir.
4. Ayetlerin asıl tercümesi tırnak içinde verilmekte ve tefsirleri de özet olarak bu tırnakların dışında yapılmaktadır. Böylece yazar, âyetin tercümesi ile tefsirini birbirinden ayırmış olmaktadır.
5. Sûrelerin bitiminde, o sûrenin fazileti ile ilgili hadislerin yalnızca meâlini vermektedir.

Müellif, birtakım sûrelerin başlarında bulunan hurûf-ı mukattaalara da bazan mana vermektedir. Örneğin, Bakara sûresinin başındaki "elif-lâm-mîm" harflerini "*Menim o Allah ki, bilürem görürem*"¹⁷, Yâsîn'i de: "*Evvelîn ve âhirînin seyyidi olan Peygamber*"¹⁸, Kâf sûresindeki "kâf"ı: "*Andolsun Kâf dağına ki, yeryüzünde olan büyük dağlardandır*"¹⁹ şeklinde yorumlamaktadır.

Mir Muhammed Kerim Ağa ve Muhammed Hasan Mevlâzâde Şekevî'nin Arapça tefsirlere dayanarak yazdıkları bu iki önemli eserin dili biraz ağır olduğu için, bunları okuyup anlayabilmek Arap ve Fars dillerini

16- Şekevî, I, 2.

17- Şekevî, I, 5.

18- Şekevî, II, 239.

19- Şekevî, II, 368.

bilmeyen günümüz Azerbaycan okuyucusu için oldukça zor olmaktadır²⁰.

3. Vasım MEMMEDALİYEV, Ziya BÜNYADOV, Kur'an, Bakü 1992.

Azerbaycan okuyucusuna sunulan kril alfabesi ile yazılmış bu neşr, Kur'an-ı Kerim'in çağdaş Azerbaycan diline edebî bir tercümesidir. Mütercimler, Kur'an âyetlerini bu dile imkan dahilinde en güzel bir biçimde çevirmeye büyük özen göstermişlerdir. Tercümedeki önsöz, Memmedaliyev'e, kayıt ve şerhler, Bünyadov'a âittir. Maslahatçı redaktör ise, Şeyhulislam Hacı Allahşükür Paşazâde'dir. Memmedaliyev, tercümede izlediği yolu anlattığı, Kur'an Tarihi, tefsir, tercüme, meal konularına da değindiği muhtevalı önsözünde giriş mahiyetinde şu bilgileri vermektedir:

Kur'an'ın dili çok manalılık, teşbih, mecaz, kinâye, îham ve remizlerle o kadar zengin, üslubu o kadar şiirsel ve güzeldir ki, herhangibir dile tercümesinde, onun hem mana inceliğini, hem de anlatım güzelliğini korumak asla mümkün değildir. Örneğin Kur'an'ı şiirsel yönüyle tercüme isteyen kimse, ya Allah kelamının özünde olan kâfiye sistemini gözetmeli, ya da tercüme ettiği dilde uygun bir kâfiye düzeni kurarak, onun hem mana inceliğini, hem de üslup güzelliğini, şiirselliğini koruyup saklamalıdır. Bu iki ana özelliğin her ikisinde de aynı ölçüde başarılı olmak, bunları bütün tercüme boyunca korumak imkan haricindedir. Bunu gerçekleştirmenin mümkün olduğunu varsaysak, bu defa da biçim güzelliği öne çıkarılmış ve Arap dilini bilmeyen okuyucu için en gerekli olan manalar arka plana geçirilmiş olur. Arap dilini bilmedikleri için, Kur'an'ın asıl güzelliğini algılamayanlara görünüşte çok okunaklı gelebilen, söz güzelliğinin öne çıkartıldığı bu tercüme, Allah sözünü özelliğinden yoksun bırakır ve okuyucuyu esas mak-sattan uzaklaştırır.

Harfî tercümeyle aşırı bağılılık ise, Kur'an'ı anlaşılmasız kılıp, mütercimini gözden düşürebilmekte ve onun emeğini boşa çıkartabilmektedir. Günümüzde, açıklamalı edebî tercüme, Arap dilini bilmeyen okuyuculara Kur'an'ın manasını imkan dahilinde dakik olarak anlatabilmek için en elverişli metod olarak görünmektedir. Bu bakımdan Kur'an'ı Türk diline tercüme eden uzmanlar, "tercüme"den çok "meâl" sözcüğünü kullanmaktadırlar. Meâl, yani anlam; âyetin genel mazmununun mütercim tarafından anlaşıldığı gibi verilmesi, sonra parantez arası veya özel açıklamada onun manasının açıklanmasıdır ki, bu Kur'an tercümesi için daha uygun görünmektedir.

20- Memmedaliyev, XXVIII.

Memmedaliyev, hazırladıkları bu tercüme için yazdığı önsözde, çevride izlediği metodları şu şekilde anlatmaktadır:

Okuyuculara sunduğumuz bu çeviride, geniş şerhe imkan olmadığı için âyetlerin tercümesiyle birlikte gerekli görülen yerlerde parantez içinde kısa açıklamalar verilmektedir. Bu, tercümenin okunuşunu görünüşte belli ölçüde ağırlaştırırsa da, bir taraftan maksadın anlaşılmasını hayli kolaylaştırmakta, diğer taraftan da, âyetin manasının daha dakik, daha etraflı bir biçimde anlaşılmasına hizmet etmektedir.

Kur'an-ı Kerim'in Azerbaycan diline tercümesinde aşağıda belirtilen yönler dikkate alınmış ve gerçekleştirilmeye çalışılmıştır:

1. Kur'an'ın vaaz, mev'iza yönü de bulunduğu için, bazan metin içinde aynı bir söz; isim veya fiil birkaç defa tekrarlanmaktadır. Bu, herşeyden önce dinleyicinin dikkatini belirli bir fikre celbetmek, onu herhangi bir işi yapmaya sevk etmek yahut ondan çekindirmek içindir. Tercümede, Kur'an'ın bu üslubu gözetilmiş, tekrar edilen sözler aynen muhafaza edilmiştir. Örneğin:

"De ki: Siz bizim ettiğimiz günahlar baresinde sorgu-sual olunmayacaksınız, biz de sizin ettiğiniz günahlar baresinde sorgu-sual olunmayacağız!"²¹.

2. Bazan Kur'an'ın kendi metninde cümle tam verilmediği için, âyetin tam olarak anlaşamadığı durumlarda, bu bölüm parantez içinde tamamlanmaktadır. Mütercimler, muteber Arapça tefsirleri esas almış, bunların yardımı ile fikrin tamamlanmasına çalışmışlardır. Örneğin:

"Allah, münaфіk kişileri ve kadınları, müşrik kişileri ve kadınları azaba uğratsın, mümin kişilerin ve kadınların da tevbelerini kabul buyursun diye (emaneti Adem evladına tapşırđı). Allah (müminleri) bağışlayan ve rahm edendir!"²².

3. Kur'an'ın herhangi bir dile ve özellikle de fiili, mastar ve sıfat terkipleri çok kullanılan Azerbaycan diline tercümesinde karşılaşılan zorluklardan biri de, âyetlerin sıra numaralarının korunmasıdır. Bazı tercümelere sık sık birkaç âyetin birleştirilip, bir yerde verildiği görülür. Böyle bir durum, mütercimin işini, tercümenin okunuşunu kolaylaştırırsa da, orjinalin keyfiyetine halel getirir. Bu, bir taraftan âyetlerin ardıcılığının bozulmasına, diğer taraftan da herbir âyetin ayrı olduğunda, bağımsız bir

21- 34. Sebe', 25; Tercüme, s. 425.

22- 33. Ahzâb, 73; Tercüme, s. 421.

biçimde ifade ettiği mananın tahrif olunmasına neden olmakta, bunda veya diğer âyette açıkça ne dendiği anlaşılmamaktadır. Mütercimler, Kur'an âyetlerinin sıra numaralarının korunmasına oldukça özen göstermişler ve bu zor meselenin uhdesinden gelmişlerdir. Bu işte de, yine muteber Arap tefsirlerine başvurulmuş, âyetleri birbiriyle alakalandırmak, birbirine bağlamak maksadıyla gerekli olan açıklayıcı söz, ifade ve cümleler parantez içinde verilmiştir.

4. Bir grup âyetler, söz ve ifadeler tanınmış Arap âlimleri tarafından çeşitli şekillerde tefsir ve izah olunduğu için, tercümenin metni dahilinde önce onların ilk manası verilmiş, sonra parantez içinde diğer varyantlar tercüme edilmiştir. Bunda da çoğunlukla "yahut", "veya" sözcüklerinden istifade olunmuştur. Bu duruma örnek olarak Sâd sûresi 32-34. âyetlere bakılabilir.

5. Tercümenin metnini yeknesak etmemek, okuyucuyu yormamak amacıyla, bazı aynı ifadeler eşdeğerliği korumak şartıyla, Azerbaycan dilinde çeşitli sinonimlerle/eşanlamlılarıyla verilmiştir. Herhangibir âyette sinonim bir varyantın verilmesinde, âyetin bağlamı etkin olmuş ve bunun hangi yerde kullanımının daha iyi olacağı noktasına önem verilmiştir.

6. Tercümenin Azerbaycan dilinde daha güzel ifade edilebilmesi için, metnin orjinalinden farklı olarak, aynı haberler arasında "ve" bağlacı kullanılmıştır. Örneğin: "*Allah işiten ve bilendir!*"²³.

7. Kur'an-ı Kerim'de çok zaman Muhammed (a.s) adı söylenmeden ona müracaat olunur. Buna göre de, Hz. Peygamber'e Allah tarafından maracaat edildiği zaman, Arap tefsirlerinde olduğu gibi; "Yâ Muhammed", "Yâ Peygamber", "Yâ Rasûlüm" hitaplarından istifade olunmuş, kalan durumlarda ise, "Muhammed (a.s)", "Peygamber (a.s)" ifadeleri kullanılmıştır.

8. Tercümenin metni içerisinde verilmiş parentezlerdeki söz, ifade ve cümleler aşağıdaki maksatlar için kullanılmıştır:

- a. Şahıs ve işaret zamirlerinin kime ve neye âit olduğunun gösterilmesi.
- b. Elliptik/eksilteli, yarım cümlelerin tamamlanması.
- c. Ayetlerin birbiriyle alakalandırılması.
- d. Kısa açıklamalar, bu veya diğer parantezlerin hangi amaçlar için kullanıldığı, metinler dikkatle okunduğunda kendiliğinden anlaşılır.

23- Bkz. 2. Bakara, 224, 256; Al-i İmrân, 34; bkz. Tercüme, s. 32, 38, 47.

9. Bazı söz ve ifadelerin tarihî-coğrâfî adları, şahıs adlarının kısa açıklaması, okuyucuyu zorlamamak için metnin dahilindeki parantezlerde, mufassal açıklamaları ise, tercümenin sonundaki şerhlerde ve kayıtlarda verilmiştir.

10. Sûrelerin adları, önce Arap dilinde olduğu gibi, sonra da onların Azerbaycan diline tercümesi verilmiştir. Örneğin: el-Fâtiha/Kitabı Açan, el-Bakara/İnek, Al-i İmrân/İmrân Ailesi, en-Nasr/Kömek, Ebû Leheb/Alev Atası, el-İhlâs/Yalnız Allah'a Mahsus Olan Sıfatlar, el-Felâk/Subh, en-Nâs/İnsanlar Sûresi gibi.

11. Tercüme, aslın yerini tutmadığı, Kur'an makamında kullanılmadığı için o, cüzlere ve hizblere bölünmemiştir.

12. Kur'an-ı Kerim'in bu neşri Azerbaycan diline asıl Arapça metninden tercüme edilmiştir. Çeviride, şu tefsir ve tercümelerden yararlanılmıştır: **Taberî, Ebû Hayyân, Râzî, İbn Kesîr, Beydâvî, Zemahşerî**'nin tefsirlerinden, **Celâleyn**'den, **Tabersî**'nin **Mecmau'l-Beyân**, **M. Ali Sâbûnî**'nin **Safvetu't-Tefâsîr**, **Ebû Tâlib Mekkî**'nin **Müşkilü İ'râbi'l-Kur'an** adlı eserlerinden, aynı zamanda **İsmail Ferruh Efendi**'nin **Türkçe el-Mevâkıb**, **Ö. N. Bilmen**'in **Kur'an-ı Kerim'in Türkçe Meâl-i Alisi**, **İsmail Hakkı İzmirli**'nin **Meâni'l-Kur'an**, **Mir Muhammed Kerim Ağa**'nın **Keşfu'l-Hakâyık an Nüketi'l-Ayâti ve'd-Dekâik**, **Muhammed Hasan Mevlâzâde**'nin **Kitâbu'l-Beyân fî Tefsîri'l-Kur'an**'ından, bunun yanında son dönemlerde Arap ülkelerinde Kur'an'ın müşkil âyetlerinin izahına hasrolunmuş, bir dizi husûsî araştırmalardan yararlanılmıştır.

13. Cennet, cehennem sözleri özel isim olarak kullanıldığında büyük harfle, belirleme amacıyla söylendiğinde ise, küçük harfle verilmiştir.

Bünyadov'un tercümeyle ilave olarak yazdığı *şerhler ve kayıtlarda* **Tevrat**'tan, **İncil**'den, **Kur'an**'ın muhtelif dillerdeki tefsirlerinden bir dizi **Arap kaynaklarından**, **Avrupalı âlimlerin eserlerinden**, özellikle **Kraçkovski**'nin Kur'an'ın Rusça tercümesine yazdığı **şerhlerden** yararlanılmıştır.

Merhum Azerî edebiyatçısı; Kur'an'ın, klasik Azerbaycan edebiyatının ve arûz'un güzel bilicisi **Ali Fehmi Elekberov**'un unutulmaz hatırasına hürmet alameti olarak, onun 1969-1970 yıllarında **Vasım Memmedaliyev**'in redaktesi ile tercüme ettiği **Bakara, Al-i İmrân** sûreleri ve **Nisâ** sûresinin ilk dokuz âyeti yeniden işlenerek **Memmedaliyev** tarafından metne dahil

edilmiştir²⁴.

Azerbaycan'da Memmedaliyev'in bu tercümesinden yaklaşık bir yıl sonra, **Neriman Kasımzâde**'nin hazırladığı Kur'an tercümesi yayınlanmıştır. Kasımzâde'nin asıl mesleği ilahiyatçılık veya şarkiyatçılık olmadığı için, o bu tercümesini muhtelif çevirilerden istifade ederek hazırlamıştır. Bunun dışında **İranlılar**'ın hazırlattığı kril alfabesiyle Azerbaycan dilinde bir Kur'an tercümesi de bulunmaktadır, fakat bu halk arasında pek yaygın değildir. İncelediğimiz kadarıyla bu Kur'an tercümeleri arasında en değerlisi, ilmî ölçülere en uygun ve yaygın olanı Memmedaliyev'in Bünyadov'la gerçekleştirdiği tercümedir.

Azerbaycanlı ilahiyatçılar tarafından yapılan bu Kur'an tercümeleri, uzun yıllar gündemde olmayan İslamî araştırmalar için bir ışık olmuş ve bu konuya ilgi duyanları da cesaretlendirmiştir. Biz burada, gün geçtikçe artarak devam eden bu yöndeki eserlerden konumuz dışında kaldığı için sözedecek değiliz. Bu arada incelememizin ana muhtevasına uygun sayılabilecek konulu bir Kur'an çalışmasına da değinmek istiyoruz. Bu çalışma da, Ahmedağa Ahmedov tarafından hazırlanan, **Nükâtü'l-Kur'an** adını taşıyan ve iki kitap olarak 1994 yılında Bakü'de yayınlanan bir eserdir. Burada edeb, terbiye, ahkam, ahlak ve ibret âyetleri üç bölüm halinde yorumlanmaktadır. Birinci bölüm; insanların âdâb ve terbiyesine, ikinci bölüm; ahlak, ahkam, nasihat, ibret v.s'ye, üçüncü bölüm ise; ilmî meselelere hasredilmiş âyetlerdir.

Müellif, birinci ve ikinci bölümde ele aldığı âyetleri birinci kitapta toplamakta ve ona *Nükâtü'l-Kur'an*/Kur'an'ın İnce Matlapları, üçüncü bölümde incelediği âyetleri ise, ikinci kitapta toplamakta ve buna da *Esrâru'l-Kur'an*/Kur'an'ın Sırları adını vermektedir. Eserde Kur'an âyetlerinin Arapça metni verilmemekte, yalnızca bunların doğru ve düzgün manaları, bunlarla ilgili konular ve açıklamalara yer verilmektedir.

Ahmedov, eserinde insan hayatının çeşitli boyutlarını ortaya koyan âyetler üzerinde durduğunu ve Kur'an'da insanın hayatını kuşatan yönlerin herbirine değinildiğini ve Kur'an'ın bunlar hakkında konuştuğunu belirtmektedir. O, temiz ve saf bir toplum kurmak için Allah ve ahiret inancının gönüllere yerleştirilmesinin şart olduğunu ve maneviyattan uzak, çağdaş tabiat bilimlerinden habersiz olan inkarcılara da bu konulardan sözetmenin boş olduğunu ve kendisinin de bu kitabında inatçılara gereken karşılıkların verilmesini hedef aldığını söylemektedir. O kitabını tertip ederken

24- Memmedaliyev, XXVIII-XXXII. 1968 yılında Kominist partisinin Merkezî Komitesinde Kur'an'ın Azerî diline tercüme edilmesi konusunda bir karar kabul edilmiş ve bu görev de Ali Fehmi'ye verilmişti. O da ancak Kur'an'ın yukarıda belirtilen bölümlerini tercüme etmiş ve bu iş yarım kalmıştı.

ilim, âdâb, ahlak, terbiye, temizlik ve insan toplumunun saflığını sağlayan âyetleri alıp, onların tercüme ve şerhlerini vermeyi ve böylece kendini âlim sananlara da, Kur'an'ın asıl ilmî kitap olduğunu göstermeyi amaçladığını belirtmektedir²⁵.

Yazar, bu eserinde kısa ve özlü bir biçimde ele aldığı, Kur'an'ın terbiye, ahlak, âdâb ve ilim âyetlerinin hepsinin bu kadar olmadığını, bunların doğrudan açık bir şekilde insanın terbiyesiyle ilgili âyetler olduğunu, aslına bakılırsa Kur'an'ın baştanbaşa insanı terbiyelendirmek maksadı güttüğünü belirtmektedir²⁶.

25- Ahmedağa Ahmedov, Nükâtü'l-Kur'an, Bakü 1994, I, 3-5.

26- Ahmedov, I, 182.